

## واکاوی گونه‌های روایات تفسیری

سیدسجاد جعفری

عضو هیئت علمی دانشگاه خلیج فارس

حسین رحمانی پور

مدرس گروه معارف دانشگاه فرهنگیان

### چکیده:

یکی از مهمترین منابع در تفسیر و تبیین آیات الهی روایات ائمه علیهم‌السلام می‌باشد. این روایات در بیان مفهوم و مدلول آیات نقش مهمی دارند، لذا پژوهش حاضر به روش توصیفی – تحلیلی و با استفاده از اسناد کتابخانه‌ای در پی آنست که برای رهیافت به تفسیر صحیح آیات و با هدف نمایاندن صحیح‌ترین وجه تفسیری و روشن ساختن مقصود حقیقی آیات، ضمن شناسایی گونه‌های متنوع روایات تفسیری، کارکردها و گونه‌های این روایات را مورد بررسی و مذاقه قرار دهد، نتایج پژوهش حاکی از آنست که ائمه علیهم‌السلام جهت روشنگری آیات الهی از آواشناختی، مفهوم‌شناختی، مرادشناختی، مصداق‌شناختی، روش‌شناختی، قرآن‌شناختی و حریم‌شناختی استفاده نموده‌اند.

**کلیدواژه‌ها:** تفسیر، روایات، گونه‌ها

## مقدمه

قرآن و اهل بیت علیهم السلام، دو میراث گرانبها هستند که پیامبر (ص) پس از خود در میان مردم به ودیعه گذاشته است، ائمه (ع) مفسران راستین قرآن کریم هستند که پس از رسول خدا (ص) عهده دار تبیین این کتاب آسمانی اند و روایات تفسیری به جای مانده از ایشان، برترین تفسیر قرآن به شمار می آیند.

امروزه جوامع روایی تفسیری در دسترس رهپویان معرفت قرآنی قرار دارد؛ لیکن این آثار همواره نیازمند پژوهش و پالایش و پیرایش و آرایش اند و پژوهشگران تفاسیر روایی، باید گام به گام بر غنای آن ها در دو حوزه بررسی سندی و دلالتی روایت بیفزایند، زیرا از امامان معصوم، در تعریف تفسیر و روشن ساختن معنای آیات، کلام خاصی گزارش نشده است، پس برای رهیافت به تفسیر راست و درست، ناگزیر باید از روش آموزشی و تبیینی و عملکرد آنان بهره جست، زیرا مکتب این دانشمندان آسمانی نه تنها انحصاری نبود؛ بلکه جنبه تعلیمی نیز داشت؛ چنانکه خود آن حضرات به شیوه آموزشی خود در تفسیر آیات تصریح دارند و از یاران شان می خواهند تا بسان آنان به آیات استدلال کنند (حیدری فر، ۱۳۹۱: ۳۷). از طرفی بررسی روایات تفسیری اهل بیت عصمت و طهارت، گویای آن است که این ذوات قدسی برای تبیین آموزه های راستین وحی آسمانی و تفسیر قرآن مجید، به گونه مستقیم یا نامستقیم (در قالب زیارت و دعا و...) روش های گوناگونی را به کار برده اند.

گفتنی است که گاه سخنان تفسیری ائمه از روی تقیه و دوراندیشی برای خود یا دیگران یا رعایت مصلحت زمان و مکان بوده است، از این رو هیچ گونه تبیینی برای آیات نخواهد داشت و کارکرد تفسیری نیز برای آن متصور نیست.<sup>۱</sup> به همین جهت در پژوهش زیرکشف لایه های متعدد مفهومی و مصداقی، ظاهری و باطنی، پیوندهای موضوعی و محمولی و تقریری و امضائی، شیوه های عترت نبوی، برای روشنگری آیات الهی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

## گونه های روایات تفسیری

### ۱- آواشناختی (قرائت مشهور و مقبول)

خاندان رسالت، افزون بر دقت نظر و ژرف اندیشی بسیار درباره معارف والای قرآن مجید، در راستای پاسداشت نصّ درست این کتاب آسمانی و پیشگیری از تحریف ظاهر آن نیز تلاش فراوانی داشتند. آنان پیوسته مردم را از قرائت های پراکنده و غیر مشهور پرهیز می دادند (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۳۳/۲). امام صادق (ع) به نگارش قرآن جز با رنگ سیاه خشود نشد، زیرا قرآن کریم نخستین بار با این رنگ نگاشته شده بود (همان، ص ۶۲۹). بر این اساس، شماری از روایات تفسیری به روشنگری آواشناسی و قرائت آیات قرآن مجید پرداخته اند که بی گمان با در نظر گرفتن آن ها هم به نصّ و حیانی و فرود آمده از آسمان دست می یابیم، هم به تفسیری درست از آیه. برای مثال، به گزارش جناب داود بن فرقد، امام صادق (ع) آیه «مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» (حمد، آیه ۴). را به گونه «مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ» نیز قرائت فرمود عیاشی، ۱۳۸۰: ۲۲/۱.

۱. برای نمونه، امام کاظم (ع) در پاسخ جناب علی بن ابی حمزه درباره چگونگی وضو گرفتن، به شستن پاها دستور داد نه مسح آنها! نک: تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۳۰۱.

## ۲. مفهوم‌شناختی (مدالیل تصویری و مفاد استعمالی واژگان و عبارات)

روشن‌سازی مفهوم ۲ و مدلول استعمالی و مفاد ظاهری واژگان و بیان متفاهم عرف عام کلمات و جملات آیات قرآن مجید در زمان نزول از کارکردهای مهم روایات تفسیری و درآمدی برای آگاهی از مراد جدی خدای سبحان در آیات قرآنی است که بخش گسترده‌ای از احادیث را به خود اختصاص داده است و با توجه به همزمانی و نزدیکی عصر پیامبر اعظم (ع) و امامان معصوم: با نزول آیات الهی، این گونه روایات منبع معتبری برای فهم معنای واژگان قرآن کریم به شمار می‌روند. (حیدری‌فر، ۱۳۹۱: ۳۸). برای نمونه، امیرمؤمنان (ع) واژه «رفت» را در آیه «أَحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفْتُ إِلَىٰ نِسَائِكُمْ» (بقره، ۱۸۷). را همبستری با زنان معنا کرده است (حویزی، ۱۳۸۳: ۱۷۲/۱).

## ۳. مرادشناختی (مدالیل تصدیقی و مراد جدی آیات)

برپایه قاعده اصالت تطابق، بی‌شک مفاد استعمالی واژگان هر گوینده یا نویسنده‌ای با مراد جدی او همسو و همسان است (آخوندخراسانی، ۱۴۹۰: ۵۹/۱). سخنان خدای حکیم نیز از این قانون خردمندانه مستثنا نیست؛ لیکن گاه شناخت مراد جدی خدای دانا در برخی آیات دشوار می‌نماید. برای دریافت حقیقت گفته حضرت حق که از هر آسیبی ایمن است، باید سراغ سخنی رفت که از خطر هر گزند در امان باشد، از این رو جز اعتماد و اعتصام به دیگر آیات قرآن یا یافته‌های قطعی و عصمت‌آمیز عقل و احادیث علم آور دودمان نبوی: گریزی نیست (حیدری‌فر، ۱۳۹۱: ۴۰).

آری اهل بیت عصمت و طهارت: نخستین مفسران راستین قرآن کریم و سخنگویان ذات اقدس ربوبی‌اند و گفته‌های هدایتگر آنان سهم بسزائی در رهیافت به مراد جدی و واقعی خدای سبحان و ابهام‌زدائی از آیات و کشف حقیقت دارند. روایات امامان معصوم: در این حوزه چند گونه کاربرد دارند:

### ۳-۱- بیان معنای تنزیلی و ظاهری

مفاد ظاهری بسیاری از آیات قرآن حکیم از ظاهر واژگان و معنای لغوی آن‌ها یا به مدد آگاهی از اصول مقبول گفتمان عرفی دست یافتنی است؛ لیکن گاه فهمیدن این معنای ظاهری برای برخی دشوار می‌نماید، از این رو دسته‌ای از روایات تفسیری به بیان معنای ظاهری آیات پرداخته‌اند. برای نمونه، امام کاظم (ع) در تفسیر آیه «إِلَّا مُحَرَّفًا لِلْقِتَالِ أَوْ مُحْتِزًا إِلَىٰ فِتْنَةٍ» (انفال، آیه ۱۶) فرمود: «مُتَطَرِّدًا بِرَيْدِ الْكُرَّةِ عَلَيْهِمْ وَ مُحْتِزًا يَعْنِي مُتَأَخِّرًا إِلَىٰ أَصْحَابِهِ مِنْ غَيْرِ هَزِيمَةٍ» (عیاشی، ۱۳۸۰: ۵۱/۲).

### ۳-۲- ارائه معنای تأویلی و باطنی

معنای باطنی و تأویلی، همان لایه‌های درونی و معرفتی پنهان در آیات الهی است که جز مخاطبان مستقیم وحی یعنی معصومان: کسی به آن آگاهی ندارد: «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ.» (واقعه، ۷۹). امام باقر (ع) به جناب زراره فرمود: «أَوْ مَا عَلِمْتَ أَنَّهُ لَيْسَ مِنَ الْقُرْآنِ آيَةٌ إِلَّا وَلَهَا ظَهْرٌ وَ بَطْنٌ فَهَذَا الَّذِي فِي أَيْدِي النَّاسِ ظَهْرُهَا وَ الَّذِي حَدَّثْتُكَ بِهِ بَطْنُهَا» ۳ بسیاری از فرموده‌های ارجمند آل یاسین:

۲. مفهوم در برابر مصداق مراد است نه منطوق. کلمه «مفهوم» دو کاربرد دارد که در این نوشتار، کاربرد دوم مراد است: أ. در برابر منطوق با دو زیرشاخه

مفهوم موافق و مخالف: ب. در برابر مصداق؛ یعنی مدلول تصویری و تصدیقی.

۳. تأویل الآيات الظاهرة، ص ۵۸۵: اهل بیت عصمت و طهارت همواره و به گونه‌ای گسترده مؤمنان ژرف‌اندیش را به بطون و لایه‌های معرفتی آیات توجه داده‌اند، تا از یک سو در دام جمود و ایستایی و سطحی‌نگری در ظاهر آیات گرفتار نشوند، از دیگر سو، در هر زمان و مکانی بتوانند با تدبری روش‌مند و درست، به آموزه‌های وحیانی متناسب با نیازهای خود دست یابند.

به شرح و تبیین معنای درونی و بطن‌گشایی آیات قرآن مجید پرداخته‌اند. برای نمونه، امام صادق (ع) در تفسیر آیه «مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا وَمَنْ أَحْيَاهَا فَكَأَنَّمَا أَحْيَا النَّاسَ جَمِيعًا» (مائده، ۳۲). چنین فرمود: «مَنْ أَخْرَجَهَا مِنْ ضَلَالٍ إِلَى هُدًى فَكَأَنَّمَا أَحْيَاهَا وَمَنْ أَخْرَجَهَا مِنْ هُدًى إِلَى ضَلَالٍ فَقَدْ قَتَلَهَا» (کلینی، ۱۳۶۵: ۲/۲۱۰).

### ۳-۳ تحلیل و تبیین

برخی روایات تفسیری به بررسی و تحلیل جزئیات معنایی آیات یا بیان چگونگی تشریع احکام یا رویدادها و... می‌پردازند. این گونه روشنگری‌های در حوزه‌های ذیل می‌باشد.

#### الف) جزئیات اعتقادی

بسیاری از آیات قرآن حکیم دربردارنده مباحث کلی معرفتی در حوزه بود و نبود و هست و نیست است؛ نظیر توحید و معاد و برزخ و بهشت و جهنم و... که جزئیات آن از سوی مفسران حقیقی وحی الاهی بیان شده است؛ مانند احادیث بیانگر ویژگی‌های جهان آخرت و فعلیت بهشت و جهنم و درجات آن یا وجود نکیر و منکر و اوصاف و اقسام فرشتگان.

برای نمونه، آیه «وَيَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ فَوْجًا مِمَّنْ يَكْذِبُ بِآيَاتِنَا فَهُمْ يُوزَعُونَ» (نمل، ۸۳). به گونه کلی و سربسته به موضوع رجعت اشاره می‌کند؛ مبحثی که همه زوایای آن همچون اثبات و امکان و اهداف و رجعت‌کنندگان و... به گونه‌ای گسترده در روایات و ادعیه و زیارات خاندان وحی تبیین شده است. امام صادق (ع) درباره گستره رجعت‌کنندگان فرمود: «لَيْسَ أَحَدٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ قَتِلَ إِلَّا يَرْجِعُ حَتَّى يَمُوتَ وَلَا يَرْجِعُ إِلَّا مَنْ مَحَضَ الْإِيمَانَ مَحْضًا وَمَنْ مَحَضَ الْكُفْرَ مَحْضًا» (قمی، ۱۳۶۳: ۲/۱۳۱).

همچنین وجود بهشت یا دوزخ در آیات فراوانی یاد شده است؛ لیکن وجود کنونی و بالفعل آن دو در روایات روشن شده است. امام رضا (ع) پرسش جناب هروی درباره فعلیت بهشت و جهنم را چنین پاسخ داد: آری آن دو هم اکنون آفریده شده‌اند. پیامبر اکرم (ص) در شب معراج به بهشت رفت و دوزخ را نیز دید... هر کس مخلوق بودن بهشت و جهنم را نپذیرد، بی‌شک به رسول خدا (ص) و ما دروغ بسته است (طوسی، ۱۴۱۴: ۴۶۱).

#### ب) جزئیات اخلاقی

قرآن حکیم در راستای شیوه هدایتگری خود، گاه کلی‌گونه به برخی بایدها و نبایدها و نشاید‌های درونی یا رفتارهای ارزشی و ضد ارزشی میان آدمیان اشاره کرده است. بعضی جزئیات این آموزه‌های اخلاقی در روایات امامان معصوم: روشن می‌شود. پیامبر اکرم (ص) در تبیین ناروایی غیبت: «لَا يَغْتَبِ بَعْضُكُمْ بَعْضًا أَيَحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ» (حجرات، ۱۲). فرمود: «إِيَّاكُمْ وَالْغَيْبَةَ فَإِنَّ الْغَيْبَةَ أَشَدُّ مِنَ الزَّنا إِنَّ الرَّجُلَ يَزْنِي فَيَتُوبُ اللَّهُ وَإِنَّ صَاحِبَ الْغَيْبَةِ لَا يَغْفِرُ لَهُ حَتَّى يَغْفِرَ لَهُ صَاحِبُهُ» (عاملی، ۱۴۱۸: ۳۲۷).

#### ج) جزئیات موضوعات فقهی

برخی گزاره‌های قرآنی، به بیان کلیاتی در باره موضوع برخی بایدها و نبایدهای فقهی می‌پردازد که روشنگری پیرامون جزئیات آن را روایات تفسیری بر عهده دارند.

برای نمونه، استطاعت شرط وجوب حج دانسته شده است: «وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا» (آل عمران، ۹۷). ولی چستی استطاعت در روایات آمده است. امام صادق (ع) در این باره فرمود: «مَنْ كَانَ صَاحِبًا فِي بَدَنِهِ، مُخْلًى سَرْبُهُ، لَهُ زَادٌ وَرَاحِلَةٌ فَهُوَ مُسْتَطِيعٌ لِلْحَجِّ» (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱/۱۹۱). یادسپاری: تقیید یا تخصیص آیات الأحکام از سوی روایات و برای روشن کردن جزئیات فقهی آن‌ها (نه تبیین موضوع فقهی) در کارکرد جداگانه‌ای بررسی می‌شود.

## (د) جزئیات تاریخی

یکی از شیوه‌های قرآن حکیم در هدایت بشر، گزارش داستان برخی امت‌های حق‌گرا یا حق‌ستیز و پیامبران آنان است، تا مردم از سرگذشت آنان پندها بیاموزند. قرآن کتاب داستان نیست، از این رو به گزارش کوتاه از تاریخ پیشینیان بسنده کرده است؛ لیکن جزئیات آن‌ها که گاه با تحلیل و بررسی نیز همراه است، در بسیاری از روایات تفسیری به چشم می‌خورد.

امام کاظم (ع) در باره داوری حضرت داود و سلیمان (ع) در آیه «وَدَاوُدُ وَ سُلَيْمَانُ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ» (انبیاء، ۷۸). فرمود: به نظر حضرت داود (ع) گوسفندان باید در برابر زراعت تباه شده به مزرعه‌دار داده شود؛ لیکن بر اساس داوری حضرت سلیمان (ع) که آموزشی الهی بود، گوسفندان در ملکیت مالکانش می‌ماند؛ اما منفعت آن‌ها مانند شیر و پشم و... تا یکسال به مزرعه‌دار داده می‌شود (ابن بابویه، ۱۳۸۵: ۱۰۱/۳).

## (و) تعلیل و استدلال

برخی آیات قرآن حکیم، بیانگر حقائق و احکام یا رویدادهایی هستند که علت و چرایی یا برهان و ریشه پیدایی آن در احادیث امامان معصوم: با بیانی گویا و لطیف، بازگو شده است.

برای نمونه، امام رضا (ع) در بررسی آیه «فَانكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ مَثْنَى وَ ثُلَاثَ وَ رُبَاعَ» (نساء ۳). و بیان چرایی روائی و جواز ازدواج مرد با چهار زن و حرمت تزویج زن با چند شوهر چنین فرمود: اگر مرد، چهار همسر داشته باشد، فرزند هر یک از آنان به این مرد منسوب است؛ ولی چنانچه زن دو شوهر یا بیش‌تر داشته باشد و از وی فرزندی زاده شود، پدر او روشن نیست، چون شاید همه آن مردان با این زن هم بستر شده باشند؛ بی‌تردید این امر مایه تباهی نسب و میراث و معارف شرعی خواهد شد (ابن بابویه، ۱۳۸۳: ۵۰۴/۲).

## (ه) ترجیح معنایی

برخی آیات قرآن کریم، احتمالات معنایی گوناگونی دارند که به چند گونه‌ی تفسیر آن‌ها می‌انجامد. از دیگر کارکردهای روایات تفسیری معناشناختی، گزینش یکی از آن معانی است.

برای نمونه، در تفسیر آیه «اللَّهُ الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا» (رعد، ۲). دو احتمال است:

۱. جمله «تَرَوْنَهَا» وصف برای «عَمَدٍ» باشد؛ یعنی آسمان‌ها را بدون ستون دیدنی برافراشتیم؛
۲. عبارت «بِغَيْرِ عَمَدٍ» متعلق به «تَرَوْنَهَا» باشد؛ یعنی آسمان‌ها را بی هیچ گونه ستونی آفریدیم، همان گونه که می‌بینید (طبرسی، ۱۳۸۳: ۴۲۱/۶). امام رضا (ع) در پاسخ حسین بن خالد از معنای آیه «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ» (ذاریات، ۷) فرمود: آسمان راه‌هایی سوی زمین دارد. وی دوباره پرسید: چگونه میان زمین و آسمان ارتباط است؛ در حالی که قرآن مجید در آیه «رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا» (رعد، ۲). آسمان‌ها را بی‌ستون می‌خواند؟ امام (ع) به او این گونه پاسخ داد: «سُبْحَانَ اللَّهِ! أَلَيْسَ اللَّهُ يَقُولُ: «بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا»؟ قُلْتُ: بَلَى! فَقَالَ: ثُمَّ عَمَدٌ؛ وَلَكِنْ لَا تَرَوْنَهَا» (قمی، ۱۳۶۳: ۲۳۸/۲).

امام (ع) احتمال نخست در تفسیر آیه یعنی برافراشتن آسمان‌ها بدون ستون‌های دیدنی را برگزیده است؛ لیکن برخی روایات نامستقیم، بر معنای دوم آیه (ستون نداشتن آسمان‌ها) گواهی می‌دهند؛ مانند این دو فرموده ارجمند علوی (ع): «فَسَوَّى مِنْهُ سَبْعَ سَمَوَاتٍ جَعَلَ سَفَلَاهُنَّ مَوْجًا مَكْفُوفًا وَ عَلِيَاهُنَّ سَقْفًا مَحْفُوظًا وَ سَمَكًا مَرْقُوعًا بِغَيْرِ عَمَدٍ يَدْعُمُهَا» (نهج البلاغه، خطبه ۱). و «فَمِنْ شَوَاهِدِ خَلْقِهِ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ مُوْطِدَاتٍ بِلَا عَمَدٍ قَائِمَاتٍ بِلَا سَنَدٍ» (نهج البلاغه، خطبه ۱۸۲).

## ی) تقیید و تخصیص و تبیین جزئیات احکام فقهی

برخی آیات قرآنی بیانگر گزاره‌های مطلق یا عام فقهی - حقوقی در حوزه کردارهای عبادی و غیر عبادی انسان است. ۴ از دیگر کارکردهای روایات تفسیری، تخصیص یا تقیید شمول و بیان احکام فقهی این گونه آیات و تبیین مراد واقعی الهی است؛ یعنی اگر آیه‌ای به تنهایی در نظر گرفته شود، حوزه فراگیری را پوشش می‌دهد؛ ولی روایت تفسیری، با بیان احکام فقهی، گستره آن را کوچک‌تر و مراد واقعی را روشن می‌کند. ۵ برای نمونه، در آیه «وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ» (بقره، ۲۲۸). «الْمُطَلَّاتُ» لفظی عام است و بر اساس آن، همه زنان طلاق داده شده باید تا پایان سه قراء (سه پاکی یا سه حیض) عده نگاه دارند. این عموم در بسیاری از روایات تخصیص خورده و ویژه زنانی دانسته شده که با آنان عمل زناشویی انجام گرفته است. (کلینی، ۱۳۶۵: ۱۰۹/۶).

### ۴. مصداق‌شناختی (برابرهای بیرونی)

بسیاری از روایات تفسیری، درباره مصادیق ظاهری یا باطنی برخی آیات الهی روشن‌گری دارند. رهنمود این گونه روایات با بیان سبب نزول آیه متفاوت است و به داستان فرود آمدن آیه اشاره‌ای ندارند.

### ۴-۱- تنزیلی و ظاهری

کارکرد این بخش از روایات تفسیری، روشن‌گری درباره فرد یا گروهی است که آیه به گونه آشکار و مستقیم به او نظر دارد. مصادیق تنزیلی و ظاهری دو گونه‌اند:

یکم. منحصر و محدود به فرد یا اشخاصی خاص که قابل تطبیق بر هیچ کس دیگری نیست؛ این گونه روایات، تنها در باره آیاتی است که حضرات معصومان: مصداق آن‌ها هستند؛ مانند پنج تن: که بر اساس احادیث، مصداق منحصر آیه مباهله (آل عمران، ۶۱). به شمار می‌روند. (صدوق، ۱۳۶۲: ۱۶۷/۱). یادسپاری: روایات بیانگر مصادیق انحصاری، به شخصیت حقوقی امامان معصوم: نظر دارد، از این رو با ارتحال اشخاص حقیقی آن ذوات مقدس، مصادیق آیات یاد شده از میان نخواهد رفت. (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۶۷/۱).

دوم. نامنحصر و تطبیق پذیر بر افراد دیگر. برای نمونه، امیرمؤمنان ۷ در تفسیر آیه «غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ» (حمد، ۷). چنین فرمود: مراد از غضب‌شدگان الهی یهودیانی هستند که خدای والا درباره آنان فرمود: «مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ» (مائدة، ۶۰). همچنین مقصود از گمراهان، همان نصارا هستند که قرآن حکیم در بیان ویژگی آنان می‌فرماید: «قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَأَضَلُّوا كَثِيرًا» (امام حسن عسکری، ۱۴۰۹: ۵۰). بی‌شک، افراد بیان شده در این دو روایت، تنها برخی مصادیقی هستند که آیه به آن‌ها نظر دارد.

### ۴-۲- تحلیلی و تطبیقی (تأویلی و باطنی)

برخی آیات قرآن مجید، مصادیق پنهان و ژرفی دارند که شاید سال‌ها پس از شهادت پیامبر اکرم (ص) روی داده است؛ هرچند صرفاً برای آن مصادیق فرود نیامده است. ۶ رهیافت به این گونه مصادیق باطنی و تأویلی آیات، تنها از راه روایات تفسیری شدنی است. برای نمونه، برخی گزارش‌های روایی، کودتای سقیفه یا شورش اصحاب جمل را از مصادیق فتنه در آیه «وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً» (انفال، ۲۵). می‌دانند. (عباشی، ۱۳۸۰: ۵۳/۲).

۴. هر گزاره عام یا مطلق، نشانگر شمول متعلق خود است؛ ولی دلالت مطلق بر پمقدمات حکمت و عمومیت عام به وضع الفاظ عموم یا کاربردهای

بیانگر آن استوار است. نک: کفایة الأصول، ص ۲۱۵. ۲۱۷ و ۲۴۳ - ۲۵۰.

۵. برای آگاهی افزون‌تر نک: اعتبار و کاربرد روایات تفسیری، ص ۲۷۱. ۱۳۵؛ رابطه متقابل قرآن و سنت، ص ۴۵۶. ۴۶۹.

۶. بیش‌تر روایات تفسیری در حوزه ولایت از نوع مصادیق باطنی آیات هستند که بر امامان معصوم: تطبیق شده؛ ولی درباره آن حضرات فرود نیامده است.



## دو یادسپاری

۱. این گونه روایات تفسیری، باید افزون بر صحت و تمامیت سند و جهت صدور، با محتوا و مضمون آیه نیز همسو و هماهنگ باشند؛ یعنی در طول معنای ظاهری آیه قرار بگیرد؛ وگرنه پذیرفتن آن‌ها دشوار است.
۲. روایات بیانگر مصادیق باطنی آیات، هرگز گستره شمول و عموم معنای آیه را محدود و مصادیق دیگر را نفی نمی‌کند، از این رو آیه پیوسته معنایی عام دارد و دست مفسران نیز در تطبیق آن بر دیگر مصادیق باز است (جوادی آملی، ۱۳۸۷: ۱۶۷/۱).

## ۵. روش‌شناختی (شیوه تفسیر قرآن)

بی‌شک، تدبر همگان در آیات وحیانی قرآن مجید به مقدمات و ابزارهایی استوار و متناسب نیاز دارد. از سوی دیگر، مراجعه پیوسته و بی‌واسطه به مخاطبان اصلی وحی الهی؛ یعنی حضرت ختمی نبوت و خاندان معصومش: با هدف شناخت آموزه‌های والای وحیانی برای همه انسان‌ها و در هر زمان و مکانی شدنی نیست؛ این پایه، اهل بیت عصمت و طهارت: به آموزش روش فراگیر و ساز و کار درست برداشت از آیات الهی به مؤمنان روی آوردند، تا آنان همواره بتوانند روش‌مندانه و دور از هر گونه خطائی، در معارف قرآنی اندیشه کنند و از رهنمودهای وحی آسمانی بهره‌مند گردند.

تبیین روش‌های تفسیر قرآن مجید از سوی امامان معصوم: دو گونه است:

### ۵-۱- تجویزی

برخی روایات، با ارائه روش‌هایی برای تفسیر قرآن مجید، به اصل جواز تفسیر آیات الهی از سوی افراد عادی و نامعصومان اشاره کرده و به بهره‌مندی دیگران از این شیوه‌ها مشروعیت می‌بخشند. روایت زیر بر این مطلب گواهی می‌دهند:

\* زراره از امام باقر (ع) درباره چرائی مسح بخشی از سر و پا هنگام وضو پرسید و آن حضرت فرمود: به دلیل وجود حرف «باء» در آیه «وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ» (مائده، ۶). مسح بر قسمتی از سر واجب است و بر اساس عطف عبارت «وَأَرْجُلُكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ» (مائده، ۶). به آن، باید بخشی از پاها مسح گردد (ابن بابویه، ۱۳۸۳: ۲۷۹/۱).

### ۵-۲- تعلیمی

گاه اهل بیت: در پی آموزش چگونگی برداشت درست از قرآن با استفاده از تدبیر در دیگر آیات الهی (روش قرآن با قرآن) بوده‌اند. برای نمونه، امام صادق (ع) پس از نفی وجوب امر به معروف و نهی از منکر بر همه مردم، چنین فرمود: این عمل تنها بر آگاهان به خوب و بد و نیرومندانی واجب است که مردم از آن‌ها حرف‌شنوی دارند، چون واژه «أُمَّة» در آیه «وَلَتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» (آل عمران، ۱۰۴). به گروه خاصی نظر دارد؛ همان‌گونه که در آیه «وَمِنْ قَوْمٍ مُّوسَى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ» (اعراف، ۱۵۹). بیانگر همه قوم او نیست. از سوی دیگر، این واژه به یک انسان نیز اطلاق می‌شود؛ چنانکه قرآن حکیم فرمود: «إِنَّ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أُمَّةً قَانِتًا لِلَّهِ» (نحل، ۱۲۰).

## ۶. قرآن‌شناختی (آشنائی با صفات مشترک و مختص قرآن)

از کارکردهای مهم روایات تفسیری، روشننگری درباره جایگاه والا و فضیلت یا ظاهر و ساختار بیرونی قرآن مجید، نیز آداب قرائت و تشویق مردم به تلاوت آیات آن است. زیرشاخه‌های قرآن‌شناختی را در پنج عنوان می‌توان برشمرد:

## ۶-۱- اوصاف ثبوتی و سلبی قرآن

برخی روایات اهل بیت: درباره اوصاف کتاب خدا چنین اند:

امام باقر(ع) درباره ویژگی جاودانگی قرآن فرمود: «لَوْ أَنَّ الْآيَةَ إِذَا نَزَلَتْ فِي قَوْمٍ ثُمَّ مَاتَ أُولَئِكَ الْقَوْمُ مَاتَتِ الْآيَةُ لَمَا بَقِيَ مِنَ الْقُرْآنِ شَيْءٌ وَلَكِنَّ الْقُرْآنَ يَجْرِي أَوَّلُهُ عَلَى آخِرِهِ مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ وَلِكُلِّ قَوْمٍ آيَةٌ يَتْلُونَهَا هُمْ مِنْهَا مِنْ خَيْرٍ أَوْ شَرٍّ» (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۰/۱).

نیز آن حضرت درباره خلقت قرآن به جناب زرارہ فرمود: قرآن نه خالق است نه مخلوق؛ بلکه سخن آفریدگار والاست: «عَنْ زُرَّارَةَ قَالَ سَأَلْتُهُ عَنِ الْقُرْآنِ أَمْ خَالِقٌ هُوَ؟ قَالَ لَا! قُلْتُ مَخْلُوقٌ؟ قَالَ لَا؛ وَلَكِنَّهُ كَلَامُ الْخَالِقِ» (عیاشی، ۱۳۷۰: ۷/۱).

## ۶-۲- ویژگی‌های نزول

بی‌شک، بازشناسی زمان و مکان فرود آیات و شناخت فضا و جو نزول؛ مانند مکی یا مدنی بودن و شروط حاکم بر جامعه اسلامی در زمان نزول آن‌ها، در رسیدن به فهم مراد واقعی خدای سبحان و ابهام‌زدائی از آیات سهم شایانی دارد و این مهم، بهره‌گیری از سخنان آگاهان راستین به وحی الهی را بسیار بایسته می‌نماید؛ هرچند آگاهی از سیاق آیات و قرائن درونی سور نیز در این باره راهگشاست. (حیدری‌فر، ۱۳۹۱: ۷۹). این عنصر مهم، در محورهای زیر درخور بررسی است:

### الف) آشنائی با زمان و مکان، فضا و جو نزول آیات

برخی احادیث تفسیری، بیانگر زمان و مکان نزول قرآن هستند. برای نمونه، امام صادق (ع) درباره نزول دفعی و تدریجی قرآن و نخستین و آخرین سوره فرود آمده فرمود: «نَزَلَ الْقُرْآنُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ إِلَى الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ جُمْلَةً ثُمَّ نَزَلَ مِنَ الْبَيْتِ الْمَعْمُورِ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ (ع) فِي طُولِ عَشْرِينَ سَنَةً» (قمی، ۱۳۶۳: ۲۹۰/۲). و «أَوَّلُ مَا نَزَلَ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ» وَ آخِرُهُ إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ» (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۲۸/۲).

امام باقر (ع) نیز در حدیثی طولانی، سنجه مکی و مدنی بودن آیات قرآن و شروط حاکم بر آن دو را چنین بیان فرمود: خدای والا در آیات مکی، مشرکان و کافران را با عذاب الهی بیم می‌دهد و در غیر آن، تنها به تشویق انجام دادن کارهای نیک یا ناپسند شمردن اعمال زشت بسنده می‌کند.

امام (ع) در ادامه با مکی خواندن برخی آیات بیانگر عذاب مشرکان و تکذیب‌کنندگان پیامبران می‌فرماید: پس از هجرت پیامبر اکرم (ص) از مکه به مدینه، دین اسلام روی پنج پایه استوار گردید: گواهی به یگانگی خدا و رسالت پیامبر؛ برپائی نماز؛ پرداخت زکات؛ اقامه حج و روزه ماه رمضان، از این رو در مدینه بسیاری از آیات بیانگر حدود و فرائض الهی مانند قانون ارث و ازدواج و احکام قتل و... فرود آمد (کلینی، ۱۳۶۵: ۲۸/۲).

### ب) بیان سبب و شأن نزول آیات

شناخت علت واقعی فرود آمدن برخی آیات و سور یعنی همان اسباب نزول آن‌ها، سهم مهمی در دریافت معنای صحیح آیات قرآنی دارد، از این رو حضرات معصومان: در فرموده‌های والای خود به روشنگری در باره رویدادهایی پرداخته‌اند که سبب نزول آیه شده است. ۷. برای نمونه، امام سجاد (ع) فرمود: آیه «وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْرِى نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ». (بقره، ۲۰۷). درباره امیرمؤمنان (ع) فرود آمد، هنگامی که آن حضرت در بستر پیامبر اکرم (ع) خوابید. (طوسی، ۱۴۱۴: ۴۴۶).

۷. در این گونه روایات، بیان و شرح رخداد مسبب نزول با عبارتی نظیر «نزلت فی...» آمده است.



### ج) تبیین چینش توقیفی آیات

چینش آیات قرآن مجید، امری توقیفی و به دستور پیامبر اعظم (ص) بوده است (سیوطی، بی‌تا: ۳۵۳/۳). از این رو اجتهاد افراد در آن پذیرفتنی نیست و درستی و استواری‌اش نیز در گرو روایات رسیده از سوی حضرات معصومان (ع) است. بر این اساس، کارکرد دیگر روایات تفسیری، اثبات ترتیب آیات قرآنی است. برای نمونه، برخی یاران پیامبر اکرم (ص) می‌گویند: من نزد رسول خدا (ص) نشسته بودم که ناگهان آن حضرت چشم‌های خود را خیره ساخت و به من فرمود: جبرئیل امین به من دستور داد تا آیه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ» (نحل، ۹۰) را در سوره نحل قرار دهم (سیوطی، ۱۴۰۴: ۱۲۸/۴).

هم‌چنین بر پایه برخی روایات، هر گاه آیه‌ای مهم بر آن حضرت فرود می‌آمد، آن را در آغاز سوره قرار می‌داد. (همان، ۲۵۸).

### د) روشنگری درباره ناسخ و منسوخ

شناخت آیات ناسخ و منسوخ از شروط مهم در فهم مراد حقیقی خدای سبحان است. امام صادق (ع) در تعریف ناسخ و منسوخ می‌فرماید: «النَّاسِخُ الثَّابِتُ الْمَعْمُولُ بِهِ وَالْمَنْسُوخُ مَا كَانَ يَعْمَلُ بِهِ» (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۱/۱).

به فرموده دیگر آن حضرت، آیه «وَاللَّاتِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةُ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَقَّاهِنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا» (نساء، ۱۵). به وسیله آیات بیانگر تازیانه زدن زنان بدکاره مانند: «الرَّائِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةً جَلْدَةٍ» (نور، ۲). نسخ شده است (عیاشی، ۱۳۸۰: ۲۲۷/۱).

### و) روشنگری درباره محکم و متشابه

بازشناسی آیات محکم از متشابه، از بایسته‌های کلیدی در تفسیر قرآن مجید و رهیافت به مقصود واقعی خدای حکیم است و شناخت آیات محکم و متشابه، کمک بسزائی برای عالمان دینی و به ویژه مفسران و متکلمان دارد. در این زمینه، سخنان ارجمند عترت: در باره حقیقت و ویژگی‌های آیات محکم و متشابه بسیار راهگشاست. برای نمونه، امام باقر (ع) در تفسیر آیه پیش‌گفته فرمود: «فَالْمَنْسُخَاتُ مِنَ الْمُتَشَابِهَاتِ وَالْمُحْكَمَاتُ مِنَ النَّاسِخَاتِ» (کلینی، ۱۳۶۵: ۲۸/۲). حضرت صادق (ع) نیز فرمود: «إِنَّ الْقُرْآنَ فِيهِ مُحْكَمٌ وَ مُتَشَابِهٌ فَأَمَّا الْمُحْكَمُ فَتَوْمِنُ بِهِ وَ نَعْمَلُ بِهِ وَ نَدِينُ اللَّهَ بِهِ وَ أَمَّا الْمُتَشَابِهُ فَتَوْمِنُ بِهِ وَ لَا نَعْمَلُ بِهِ» (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۱/۱).

### ه) فضائل و خواص آیات و سور (دنیاوی و آخرتی)

بی‌شک آشنائی با جایگاه والای قرآن مجید و تلاوت و قرائت زبانی آیاتش، گام نخست در انس و زندگی با این کتاب ارجمند آسمانی است و بستری شایسته برای تدبّر و تعقل و تفهّم مفاهیم و مقاصد و حقایق آن را فراهم می‌سازد، از این رو روایات تفسیری فراوانی به بیان منزلت فرازمند بعضی سوره‌ها و آیات قرآن کریم یا خواصّ مادی و معنوی یا پاداش‌های دنیایی و آخرتی آن‌ها می‌پردازند. بر پایه روایات عامّه و خاصّه، سوره بقره و آل عمران دو نورافشان درخشنده و دو سایه‌بان برای دانیان به آن دو، در روز رستاخیزند؛ تلاوت سوره بقره بازدارنده بزرگی از نفوذ شیطان به دل و خانه خواننده است و ثواب قرائت آن با پاداش یکسال رزمندگی در راه خدا برابر است یا...! (معرفت، ۱۳۸۷: ۱۶/۲).

### ی) اشتراکات قرآن با دیگر کتب آسمانی

بی‌شک همه کتاب‌های آسمانی، خاستگاهی وحیانی دارند و در بسیاری از آموزه‌های خود مانند توحید و معاد و... دیدگاهی همسو ارائه می‌دهند. قرآن مجید نیز مصدّق و مهیمن کتاب‌های انبیای پیشین است، از این رو برخی تعالیمش با تورات و انجیل و زبور و... هم‌پوشانی دارد. این معارف مشترک در برخی روایات تفسیری نیز بیان شده است. برای نمونه، امیرمؤمنان (ع) در تفسیر آیه «وَلَا تَتَّخِذُوا

آیاتِ اللَّهِ هُزُؤًا» (بقره، ۲۳۱). فرمود: «مَكْتُوبٌ فِي التَّوْرَةِ... مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ ثُمَّ دَخَلَ النَّارَ فَهُوَ مِمَّنْ كَانَ يَتَّخِذُ آيَاتِ اللَّهِ هُزُؤًا» (عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۲۰/۱).

#### ع) تعیین آیات برجسته و کلیدی

هریک از آیات قرآن شأن و منزلتی دارند که آن را از دیگر آیات ممتاز می‌کند؛ لیکن برخی، درخشش و برجستگی و سهم کلیدی و زیربنایی خاصی دارند که راهگشای فهم بسیاری از آیات دیگر و پایه و میزان و همتایی برای حل پیچیدگی‌های آن‌ها یا بسیاری از احادیث هستند.

رسول خدا (ع) فرمود: «الْقُرْآنُ سَيِّدُ الْكَلَامِ وَ سُورَةُ الْبَقَرَةِ سَيِّدُ الْقُرْآنِ وَ آيَةُ الْكُرْسِيِّ سَيِّدُ سُورَةِ الْبَقَرَةِ؛ فِيهَا خَمْسُونَ كَلِمَةً فِي كُلِّ كَلِمَةٍ بَرَكَةٌ» (نیشابوری، ۱۴۲۲: ۲/۲۲۹). «أُعْطِيَتْ آيَةُ الْكُرْسِيِّ مِنْ كَنْزٍ تَحْتَ الْعَرْشِ وَ لَمْ يُوْتَهَا نَبِيٌّ كَانَ قَبْلِي» (صدوق، ۱۴۱۴: ۵۰۹).

#### ۷. حریم‌شناختی

برخی روایات تفسیری با درونمایه آیات پیوند مستقیمی ندارند و روشن‌گری آن‌ها درباره متعلقات و مباحث پیرامونی است که گاه بر آیات عارض می‌شود؛ مانند شبهات بیماردلان و برداشت‌های انحرافی کژروان. کاردکرد حریم‌شناختی روایات تفسیری در دو حوزه درخور بررسی است:

#### الف) پاسخ به شبهات پیرامونی

شبهه بحثی پیرامونی و عارض بر آیات است که از روی غرض‌ورزی یا به دلیل نادانی پدید می‌آید. یکی از کارکردهای روایات تفسیری شبهه‌زدائی از دامان آیات الهی است. برای نمونه، شبهه عصمت پیامبران در آیه «وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِ وَ هَمَّ بِهَا لَوْ لَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ» (یوسف، ۲۴). بحثی حاشیه‌ای است که ارتباط مستقیمی با محتوای این آیه ندارد. امام رضا (ع) هنگام بیان این شبهه از سوی مأمون، سخن جدش امام صادق (ع) را چنین گزارش فرمود: «هَمَّتْ بِأَنْ تَفْعَلَ وَ هَمَّ بِأَنْ لَا يَفْعَلَ» (صدوق، ۱۳۷۸: ۱/۱: ۲۰).

#### ب. بیان برداشت‌های انحرافی

اهل بیت عصمت و طهارت: در سخنان بسیاری، به برداشت‌های نادرست کژروانی همچون مفوضه و اشاعره و... پرداخته و پاسخ‌های استواری به آنان داده‌اند. برای نمونه، دست‌آویز اشاعره برای اثبات جسمانیت خدا آیاتی مانند «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ \* إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ» (قیامت، ۲۲-۲۳). است. این برداشت انحرافی در فرموده علوی و رضوی بیان و این گونه پاسخ داده شده است: «يَعْنِي مُشْرِقَةً تَنْتَظِرُ ثَوَابَ رَبِّهَا؛ ذَلِكَ فِي مَوْضِعٍ يَنْتَهِي فِيهِ أَوْلِيَاءُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ بَعْدَ مَا يَفْرُغُ مِنَ الْحِسَابِ إِلَىٰ نَهَرٍ يَسْمَى الْحَيَوَانَ فَيَغْتَسِلُونَ فِيهِ وَ يَشْرَبُونَ مِنْ آخَرٍ فَتَبْيِضُ وَجُوهُهُمْ فَيَذْهَبُ عَنْهُمْ كُلُّ قَذَىٍّ وَ وَعْثٌ ثُمَّ يُؤْمَرُونَ بِدُخُولِ الْجَنَّةِ؛ فَمِنْ هَذَا الْمَقَامِ يَنْظُرُونَ إِلَىٰ رَبِّهِمْ كَيْفَ يَشِيبُهُمْ وَ مِنْهُ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ» (صدوق، ۱۳۹۸: ۱۱۶، ۲۲۶).

## نتیجه گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی کارکردهای روایات تفسیری نگاشته شد. نتایج تحقیق نشان داده از آنجایی که آنان برای تفسیر و چگونگی روشنگری درباره آیات، تعریف خاصی ارائه نکرده اند، به همین جهت، برای دستیابی به روشی استوار در تفسیر کتاب خدا، باید از شیوه عملی آنان بهره جست. ائمه تلاش فراوانی جهت پیشگیری از تحریف قرآن به طرق مختلف از جمله: آواشناختی (قرائت مشهور و مقبول)، مفهوم شناختی (مدول تصویری و مفاد استعمالی واژگان و عبارات)، مرادشناختی (دلایل تصدیقی)، مصداق شناختی (برابرهای بیرونی، مانند: تنزیلی و ظاهری، تحلیلی و تطبیقی)، روش شناختی (شیوه تفسیر قرآن)، قرآن شناختی (آشنایی با صفات مشترک و مختص قرآن)، حریم شناختی استفاده انجام داده اند. به طور کلی باید گفت روایات تفسیری، همانند دیگر روایاتی که از ائمه نقل شده، در موقعیت های گوناگونی بیان گردیده و آنان گاهی در پاسخ پرسشی حدیثی فرموده اند؛ گاهی خود در مقام استدلال و احتجاج آیه ای از قرآن ذکر کرده اند؛ زمانی دیگر برای بیان معنای واژه ای از واژگان مشکل قرآن سخنی گفته اند، یا معنای باطنی آن را بیان نموده اند. در یک نتیجه گیری کلی باید گفت؛ امامان ائمه مفسران راستین کتاب آسمانی و آیات الهی اند، از این رو سخنان گرانبهای آنان در روشن سازی مدالیل ظاهری و مفادات باطنی آیات قرآن مجید، برای پیروانشان میراثی گران بها به شمار می آید.

۱. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۳)، علل الشرایع، تهران، مومنین.
۲. این منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴)، لسان العرب، بیروت، دارالصادر.
۳. امام حسن عسکری (ع) (۱۴۰۹)، التفسیر المنسوب إلى الامام العسکری (ع)، قم، مدرسه امام مهدی (عج).
۴. آخوند خراسانی، محمد کاظم، (۱۴۹۰)، کفایه الاصول، قم، مؤسسه آل البيت.
۵. جوادى آملی، عبدالله (۱۳۸۷)، تسنیم، چاپ یکم، قم، مرکز نشر اسراء.
۶. الحلبي، ابوالطیب (بی تا)، الاضداد فی کلام العرب، تحقیق: عزه حسن، ناشر، دار طلاس.
۷. حلّی، ابن داود (۱۴۱۱)، خلاصة الاقوال فی معرفة احوال الرجال، قم، دار الذخائر.
۸. ..... (۱۳۹۲)، الرجال، به کوشش آل بحر العلوم، قم، الرضى.
۹. حویزی، عبدعلی (۱۳۸۳)، نور الثقلین، قم، دارالتفسیر.
۱۰. حیدری فر، مجید (۱۳۹۱)، مهندسی فهم و تفسیر قرآن، قم، بوستان کتاب.
۱۱. خوئی، ابوالقاسم (۱۴۰۹)، معجم الرجال، قم، دفتر آیت الله خوئی.
۱۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۳)، مفردات، تحقیق: صفوان عدنان داودی، چاپ چهارم، قم، کیمیا.
۱۳. سیوطی، جلال الدین (۱۴۰۴)، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، قم، کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی.
۱۴. ..... (بی تا)، الإتقان فی علوم القرآن، قم؛ منشورات شریف رضى .
۱۵. ..... (۱۳۷۸)، عیون أخبار الرضا، تهران، انتشارات جهان.
۱۶. ..... (۱۳۹۸)، التوحید، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
۱۷. طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۷)، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ پنجم، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
۱۸. طریحی، فخرالدین (۱۳۷۵)، مجمع البحرین؛ چاپ سوم، تهران، نشر مرتضوی.
۱۹. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴)، الأمالی، قم، دار الثقافة.
۲۰. ..... (۱۳۹۸)، الفهرست، قم، فقاها.
۲۱. ..... (۱۴۰۴)، الرجال، به کوشش میرداماد و رجائی، قم، آل البيت.
۲۲. عاملی، زید بن علی (۱۴۱۸)، منیه المريد فی ادب المفید والمستفید، قم، مکتب الاعلام الاسلامی.
۲۳. عیاشی، ابوالنضر (۱۳۸۰)، تفسیر العیاشی، تهران، چاپخانه علمیه.
۲۴. قمی، ابوالحسن علی بن ابراهیم بن هاشم قمی (۱۳۶۳)، تفسیر القمی، تحقیق: سید طیب موسوی جزائری، چاپ چهارم، قم، دار الکتاب.
۲۵. ..... (۱۳۷۸)، عیون أخبار الرضا، تصحیح: سیدمهدی حسینی لاجوردی، تهران، انتشارات جهان.
۲۶. کشی، ابوعمر و عبدالعزیز (۱۴۰۴)، الرجال، تحقیق: سیدمهدی رجائی، قم، آل البيت.
۲۷. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب (۱۳۶۵)، الکافی، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
۲۸. مجلسی، محمدتقی (۱۴۰۴)، بحار الأنوار، بیروت، مؤسسه الوفاء.
۲۹. معرفت، محمدهادی (۱۳۸۷)، التفسیر الأثری الجامع، قم، التمهید.
۳۰. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (۱۳۹۰)، حدیقه الشیعه، تهران، وانک.
۳۱. نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی (۱۴۱۸)، الرجال، تحقیق: سید موسی شبیری زنجانی، چاپ ششم، مؤسسه نشر اسلامی، قم، ۱۴۱۸ ق.
۳۲. نعمانی، علی اکبر (۱۳۹۷)، الغیبه، تهران، مکتبه الصدوق.
۳۳. نیشابوری، احمد (۱۴۲۲)، الكشف و البیان عن تفسیر القرآن (تفسیر الثعلبی)، بیروت، دار احیاء التراث.

#### – منابع انتهای مقاله:

- حافظ نیا، محمدرضا، ۱۳۸۸، مقدمه ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، چاپ شانزدهم، تهران، انتشارات سمت
- فقیهی، ابوالحسن و موسوی کاشی، زهره، مدل سنجش بهره وری (اثربخشی و کارایی) در بخش خدمات دولتی ایران، مجله مدیریت دولتی، دوره دوم، شماره چهارم، بهار و تابستان ۱۳۸۹، ۱۲۶-۱۰۷
- نجمی نیا، رضا، صالحی، محمدرضا، بررسی تاثیر سرمایه فکری در ایجاد مزیت رقابتی شرکتهای بیمه استان اصفهان، چهارمین کنفرانس بین المللی بازاریابی خدمات بانکی در مرکز همایش های بین المللی صدا و سیما، مهر ۱۳۹۱
- Camisón, César. And Villar-López, Ana. (2011). Non-technical innovation: Organizational memory and learning capabilities as antecedent factors with effects on sustained competitive advantage. *Industrial Marketing Management*. 40 (2011). 1294–1304
- Hazen, Benjamin and Terry Anthony. (2012). Toward creating competitive advantage with logistics information technology. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*. Vol. 42. No. 1. 8-35